

מבוא

[א]

תורת החסידות זכתה למחקר נרחב בעשורים האחרונים, ופניה השתנו כמעט לבלי הכר מאז ראשוני המחקרים שנכתבו עליה והפולמוסים של מרטין בוכר וגרשם שלום על אודותיה. הדורות הראשונים של החסידות השונות אכן נחקרו לעומקם, אבל גורלה של חסידות חב"ד היה שונה במובנים רבים. גרשם שלום עצמו בחר שלא להעמיק בכתובים בתורתה של חב"ד.¹

כבר ציין דוד אסף כי חוקרי החסידות ששו לעסוק בצמיחת התנועה ובהתגבשות השושלות; לעומת זאת המשכן והתפתחותן של השושלות במאה ה-19 לא שבו במיוחד את לב החוקרים.² תופעה דומה התרחשה במישור הרעיוני ככלל, ובחקר מחשבת חסידות חב"ד בפרט.

ההגות החב"דית הפורייה התפתחה בתחומים אחדים:

- (א) תורת האלוהות. להגות חב"ד שורת הנחות אונטולוגיות על מבנה העולם האלוהי ועל תפקודו.
 - (ב) תורת הנפש. להגות חב"ד תפיסה מיוחדת על ההשתקפות של תורת האלוהות בפסיכולוגיה.
 - (ג) הפעילות הדתית. להגות חב"ד פרשנות תאורגית ומגית לעבודת האלוהים המבוססת על תורות האלוהות והנפש.
 - (ד) ההיבטים החברתיים והפוליטיים. להגות חב"ד השלכות מובהקות על המרקם החברתי של חסידיה ועל מעורבותם הפוליטית.
- ניצני ההגות החב"דית החלו להופיע בבית מדרשו של המגיד ר' דב בער ממזריץ'. רבקה ש"ץ, יוסף וייס ושורת חוקרים מן הדור השני והשלישי של חקר הקבלה עמדו

1 ראה למשל L. Jacobs, 'Aspects of Scholem's Study of Hasidism', in H. Bloom (ed.), *Gershom Scholem*, New York, New Haven & Philadelphia 1987, pp. 185-186

2 ד' אסף, 'חסידות פולין במאה הי"ט: מצב המחקר וסקירה ביבליוגרפית', בתוך ר' אליאור, י' ברטל וח' שמרוק (עורכים), צדיקים ואנשי מעשה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 357; הנ"ל, דרך המלכות: ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 21-35.

על ממדי הספיריטואליזציה של החיים הדתיים בהגותו של המגיד. משה אידל הדגיש את הנטייה הנאופלטונית שבכתביו.³ החוקרים התעמתו בשאלת זיקתה של הגות חב"ד להגותו של המגיד, וכידוע כבר ר' אברהם מקאליסק ביקש לחצוץ ביניהן מטעמים פולמוסיים מובהקים.⁴ אין ספק שעצמת הרעיונות החב"דיים והאינטרס הרעיוני שלהם מבדילים אותם באופן מהותי מתורותיו של המגיד ומבית מדרשו. ובכל זאת הן הטרמינולוגיה הן המיקוד בסוגיות רבות מושרשים בהגותו של המגיד. החוליה הרעיונית המקשרת בין תורותיו של המגיד להגות החב"דית עדיין טעונה לימוד ובידור.

לא כן ביחס לדמותו של תלמידו של המגיד, מייסד חב"ד, ר' שניאור זלמן מליאדי. דמות זו עומדת במרכזו של מחקר פורה.⁵ הגותו נחקרה לעומקה ולרוחבה בידי חוקרים מתחום מחשבת ישראל כמו משה חלמיש,⁶ יורם יעקבסון⁷ ורחל אליאור.⁸ בדור השני של חסידות חב"ד נחרשה חריש עמוק משנתו ההגותית של ר' אהרן מסטרשלה בידי אליאור,⁹ וקווי דמותו ההיסטורית והחינוכית של ר' דובער, המכונה 'האדמו"ר האמצעי', סורטטו בידי נפתלי לוונטל.¹⁰ מאמרם של ישעיה תשבי ויוסף דן על החסידות מכיל באופן גרעיני תובנות חשובות על הגות חב"ד.¹¹ מכאן ואילך הגותם הקבלית והרעיונית

- 3 מ' אידל, החסידות בין אקסטזה למאגיה, ירושלים ותל אביב תשס"א, עמ' 185 הערה 336 ועוד.
- 4 וראה ר' ש"ץ, 'אנטי-ספיריטואליזם בחסידות: עיונים בתורת שניאור זלמן מלאדי', מולד כ (תשכ"ג), עמ' 514-515.
- 5 ראה למשל ע' אטקס, 'דרכו של ר' שניאור זלמן מלאדי כמנהיג של חסידים', ציון נ (תשמ"ה), עמ' 321-354; הנ"ל, 'עלייתו של ר' שניאור זלמן מלאדי לעמדת מנהיגות', תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 429-439; ר' הון, מחלוקות אידאולוגיות פנים-חסידיות בשלהי המאה הי"ח וראשית המאה הי"ט: הגורמים למחלוקת בין ר' אברהם מקליסק לבין ר' שניאור זלמן מלאדי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג.
- 6 מ' חלמיש, משנתו הרעיונית של ר' שניאור זלמן מליאדי ויחסה לתורת הקבלה ולראשית החסידות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו.
- 7 ראה למשל י' יעקבסון, 'תורת הבריאה של ר' שניאור זלמן מלאדי', אשל באר שבע א (תשל"ו), עמ' 307-368; הנ"ל, 'אהבת אלוהים בתורתו של ר' שניאור זלמן מלאדי', תעודה ז (תשנ"א), עמ' 353-414; הנ"ל, 'הנפש הבהמית בתורתו של ר' שניאור זלמן מלאדי', בתוך מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב ז"ל, ירושלים ותל אביב תשנ"ד, עמ' 224-242.
- 8 ר' אליאור, תורת אחדות ההפכים: התיאוסופיה המיסטית של חב"ד, ירושלים תשנ"ג. חיבורים שהתפרסמו בשנים האחרונות הם, למשל, ספריהם של פוקסברנר ואורנט (ראה ביבליוגרפיה נבחרת).
- 9 ר' אליאור, תורת האלוהות בדור השני של חסידות חב"ד, ירושלים תשמ"ב. וראה עוד הנ"ל, 'המחלוקת על מורשת חב"ד', תרביץ מט (תשמ"ט), עמ' 166-186.
- 10 N. Loewenthal, *Communicating the Infinite: The Emergence of the Habad School*, Chicago & London 1990. ראה הקדמתו של ל' ג'ייקובס לתרגום 'קונטרס ההתפעלות'.
- 11 תשבי ודן, 'תורת החסידות וספרותה', אנציקלופדיה עברית, כרך יז, טורים 769-821. ראה עוד J. Weiss, *Studies in Eastern European Jewish Mysticism*, Oxford 1985, pp. 194-201

של האדמו"רים ה'רשמיים' של חב"ד כמעט שלא נחקרה. פועלם הסוציולוגי, החינוכי והפוליטי של האדמו"ר האחרון, ר' מנחם מנדל שניאורסון, ושל שני קודמיו, ר' שלום בער ור' יוסף יצחק, נחקר לעומקו בידי חוקרים מתחומים שונים.¹² אולם הגותם המופשטת, הקבלית והעיונית של האדמו"רים הללו נותרה רובה ככולה בקרן זווית. מסורת ההגות של חב"ד עדיין לא נחקרה.

ניסיון ראשוני לכלול קשת רחבה של דעות אדמו"רי חב"ד נעשה בידי קבוצת תלמידי חכמים חסידי חב"ד, שהחלו לחבר אנציקלופדיה בשם 'ספר הערכים חב"ד'. הכרך הראשון יצא בשנת תשל"א. החסרונות של מפעל חלוצי וחשוב זה אינם מעטים. ראשית, הכרכים שיצאו עד היום כוללים בסך הכול את הערכים א – אות, וזה שנים אחדות שלא יצא כרך נוסף בסדרה. שנית, משנת האדמו"רים מוצגת כמקשה אחת, כביכול לא היו חילוקי דעות והדגשים שונים בקרב קברניטי התנועה. חיבורה של רחל אליאור, תורת אחדות ההפכים, מציג אף הוא משנה חב"דית החותרת להומוגניות. אליאור עמדה על חילוקי דעות בדור השני של החסידות אך לא על הדורות הבאים אחריו. תלמידי יעקב גוטליב החל בירור ההתפתחות ביחסם של אדמו"רי חב"ד לדורותיהם להגותו של הרמב"ם.¹³ בירור מוטיב פסיכולוגי מובחן בכתבי האדמו"רים נעשה לאחרונה בידי שלי גולדברג.¹⁴ ועדיין המיקוד של שתי העבודות האחרונות, שבמידה מסוימת סוללות הן דרך חדשה, הוא בדמותו של ר' מנחם מנדל שניאורסון, אחרון האדמו"רים החב"דיים.¹⁵ הגותם העיונית של אדמו"רי חב"ד שפעלו אחרי ר' שניאור זלמן מליאדי חשובה משתי סיבות: ראשית, מדובר בהוגים שהקדישו את מרב מאמציהם האינטלקטואליים לבנות הגות קבלית, והגות זו כשלעצמה טעונה מחקר. שנית, בניגוד לרש"ז, שפעל תחת תנאי לחץ, דהיינו אל מול התנגדות חריפה לחסידות, האדמו"רים האחרים היו חופשיים יותר להביע את דעותיהם.¹⁶ במיוחד חשובה הנחה זו להבנת פרשנותם של ר' דובער ור' מנחם מנדל בעל ה'צמח צדק', בנו ונכדו של ר' שניאור זלמן, להגותו.

12 ראה להלן פרק חמישי.

13 י' גוטליב, התפיסה ההרמוניסטית של משנת הרמב"ם בחסידות חב"ד, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ג. לאחרונה נדפסה גרסה חדשה של העבודה: י' גוטליב, שכלתנות בלבוש חסידי: דמותו של הרמב"ם בחסידות חב"ד, רמת גן תשס"ט.

14 ש' גולדברג, נשמת הצדיק אחר הסתלקותו: רצף ותמורה בכתבי נשיאי חב"ד, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ג.

15 תלמידתי הגב' צירי לבנוני שוקדת כעת על עבודת דוקטור המתמקרת בתפיסת התשובה של ר' דובער, האדמו"ר האמצעי, וזיקתה להגותו של רש"ז.

16 אנו למדים להכיר יותר ויותר את הפן הפנים-קבלי של ההתנגדות לחסידות. ראה מ' פכטר, 'קבלת הגר"א באספקלריה של שתי מסורות', בתוך מ' חלמיש, י' ריבלין ור' שוח"ט (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, עמ' 119-120. כמובן, משכילים שונים המשיכו להטיח ביקורת גם לאחר ימי רש"ז. ראה למשל ה' לוין, 'בין חסידות להשכלה: על פולמוס אנטי-חסידי מוסווה', בתוך ע' אטקס ו'

בספר זה בכוונתי לדרון בחסידות חב"ד ובהגותם של שבעת אדמו"ריה כחוג רעיוני בעל תודעת מסורת ורציפות. אני מבקש לטעון, כי החשיבה החב"דית לא הוערכה עד כה במלוא העזתה. הדיאלקטיקה החב"דית איננה מצטמצמת לממד הספיריטואלי; הוגי חב"ד ביקשו לספק הסבר מלא ליקום הרוחני והגשמי כאחד, הסבר המיוסד על תהליכים דיאלקטיים דינמיים הן בנפש האדם הן בדרמה האלוהית והקוסמית. ההסתרות של קברניטי חב"ד מאחורי מסך האלגוריה איננה מטשטשת את פרשנותם הדיאלקטית הפשטית לאירועים כמו ראשית ההתהוות (צמצום, התפשטות, התהוות המקום וכדומה).

הספר מתמקד בהתגבשות הרעיונות שהצמיחה חסידות חב"ד, והוא מנתח סוגיות רעיוניות אחדות כפי שנידונו בכתבי ר' שניאור זלמן מליאדי, ר' דובער, ר' מנחם מנדל בעל ה'צמח צדק', ר' שמואל (מהר"ש), ר' שלום דובער, ר' יוסף יצחק ור' מנחם מנדל האדמו"ר האחרון לבית חב"ד. אף בספרי זה ניתנת תשומת לב מיוחדת להגותו של האדמו"ר האחרון, שלפי הנחתי מאפשרת היא הבנה מיוחדת של יסודות פעילותו המשיחית.

אין בכוונתי אפילו לנסות למצות את גישת אדמו"רי חב"ד, שכתביהם, מאמרים, דרשותיהם ושיחותיהם מתפרסים על מאות כרכים עבי כרס. כאמור, ברצוני לנתח סוגיות אחדות בלבד כראי וכשיקוף לגישה החב"דית ולמסורת התאולוגית שטיפחה. העובדה שז'נר כתיבת המאמרים, דהיינו מונוגרפיות קצרות בנושאים מוגדרים, רווח ביותר בספרות החב"דית מקלה במידה רבה על חקר משנת האדמו"רים. ספרי המאמרים מאפשרים ניתוח ממוקד של דיונים בסוגיות שונות. דא עקא, שגם ספרות המאמרים מונה עשרות רבות של כרכים. משנה ערוכה היא, וללומדה אנו מבקשים.

[ב]

הפרשנות שאני מבקש להציג להגות החב"דית ערה וקשובה למסרים חבויים בין השורות.¹⁷ ההנחה הפרשנית היסודית היא, שהאדם הדתי איננו מעז לתרגם למחשבה שוטפת את מלוא התנסויותיו החווייתיות, מהסס לנסח בדיבור את מלוא עצמת מחשבתו, ואף נרתע מלהעלות על הכתב את מלוא דבריו. על כן על החוקר להאזין לנעימות העולות מתוך הטקסט המונוגרפי והדרשני,¹⁸ וכפי שנראה להלן – גם להיות קשוב

שלמון (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ, ירושלים תש"ס, עמ' קפט-קצ.

17 וכבר תשבי ורן במאמרם על החסידות באנציקלופדיה העברית (לעיל הערה 11) הרגישו את המסורת האזוטריה של חב"ד.

18 ליישום גישה כזו על הגות ימי הביניים ראה למשל ד' שוורץ, סתירה והסתרה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשס"ב.

להבדלי ההתבטאות בין הסוגות השונות של הכתיבה. המסרים שהכותב מתאמץ לנסחם נובעים הן מאישיותו האינטלקטואלית, המיסטית והחזונית הן מהאתוס של הפעילות הדתית הריטואלית. נוסף על כך המופשטות של רעיונותיו והנועזות שבהם תורמות אף הן לכתיבה שאיננה חד-משמעית.

בהתאם לכך ככוונתי לטעון בחיבור זה, כי אופי ההגות החב"דית מתמצה בתכונות מהותיות אחדות:

(א) סקרנות אינטלקטואלית. להגות חב"ד אין גבולות. ההוגה החב"די חוצה כל גבול אפשרי בסקרנותו. הנחה זו חלה על רעיון ומעשה כאחד: אין פעילות תאורגית או מגית, עליונה ככל שתהיה, שמחשבת חב"ד איננה ממפה ומנסחת. ניתן לראות בכך פרשנות מסוימת לקבלת האר"י; ואפשר שאין בכך מקוריות יתר, כי אם יצירת אתוס תואם בסגנון יותר פרוזאי ופחות מיתי. אולם הדחף הכפייתי לדון בממדים העליונים של האלוהות הוא מאפיין של הגות חב"ד. שיאה של הסקרנות האינטלקטואלית נמצא בתפיסה המשיחית, שהמסורת החב"דית כוונה אותה על גילוי הסודות.

(ב) אופטימיות. הגות חב"ד נלהבת להציע מנגנונים שונים במגמה להסביר תהליכים המתרחשים בעולם האלוהות. החלוקה השניונית (כמו רובד עליון ורובד תחתון של אותה ספירה) שבה ונשנית בביאור התהליכים של ראשית ההתהוות. לעומת זאת השבירה איננה ממלאת מקום מהותי בהגות חב"ד. על פי רוב האדמו"רים אינם משתקעים בהצעת מודלים לתהליכי השבירה, ותודעתם נעוצה ברובה בעולם התיקון. מלבד זאת הם סמוכים ובטוחים שיעפילו בהכרתם לפסגת ההוויה, לאור אין סוף.

(ג) חידוש ורציפות. אינטרס מהותי של הגות חב"ד הוא השיוך המוגדר והבהיר לקבלת האר"י. הדפסת הספר עץ חיים בתחילת שנות השמונים של המאה ה-18 הותירה חותם מהותי על מייסד השושלת החב"דית ועל ממשיכיו. ההבחנה בין תהליכי הבריאה, המתייחסים לראשית ההתהוות, לבין תהליכי ההאצלה, המתייחסים לעולמות ולספירות שהופיעו לאחר הצמצום, היא מהותית ביותר. הבחנה חדה זו בין בריאה להאצלה נתמכת בתפיסה הממשית של הצמצום הראשוני החל באור האלוהי (למשל כפרשנותו של ר' עמנואל חי ריקי).

לתכונות אלה יש להוסיף מאפיין שכבר עמדו עליו בהרחבה במחקר הענף על הגות חב"ד:

(ד) הימנעות מכוונת מהכרעה. הגות חב"ד העמידה את המציאות האלוהית והארצית על שניות דיאלקטית. שניות זו היא בריח תיכון בסוגיות שונות, כמו המעגליות של המציאות ואופיו של האובייקט הנברא והנאצל כאחד. מאחר שהניסוח המודרני של עיקרון זה לא היה בידי האדמו"רים הראשונים, והאדמו"רים האחרונים ביקשו את רציפות הסגנון, התנסח העיקרון הדיאלקטי באמצעות ניסוחים סותרים ולעתים גם מסורבלים.

במאפיינים פרטיים רבים אדון בחיבור זה, ורובם ככולם הם תוצאה של ארבעת המאפיינים הכלליים שהוצגו כאן.

[ג]

בין חוקרי משנתו של ר' שניאור זלמן התעוררו חילוקי דעות של תלמידי חכמים. המחלוקת נסבה בעיקר על האינטואיציות היסודיות של מחולל חסידות חב"ד ועל צירי ההגות של משנתו. אף חיבור זה מנסה לחשוף את החוליות הרעיוניות הנושאות את הגות חב"ד ולגלות רובדי עומק בתוכה.

הפרקים הראשון והשני בחיבור המונח בידי הקורא עוסקים בתשתית האונטולוגית של ראשית ההתהוות. בפרקים אלה מתלכנים מושגים יסודיים כמו בריאה והאצלה, אימננציה וטרנסצנדנציה ודגמי יש מאין ויש מיש. ניתוח תפיסת הבריאה וההתהוות נעשה בהסתמך על הבחנה בין דיאלקטיקה יחסית ודיאלקטיקה פרדוקסלית. ראיתי אל לבי לדון פעם נוספת בתפיסת ראשית ההתהוות, אף שכבר דשו בה רבים, משתי סיבות: (א) כתבי האדמו"רים האחרים הציגו הדגשים בכתבי רש"ז שלא דנו בהם עד כה במיצוי.

(ב) פרסום כרכי המאמרים של האדמו"ר הזקן.

בפרק הראשון אדון בגישתו של ר' שניאור זלמן מליאדי, שאותה פירשתי גם על פי המסורת החב"דית שבאה לידי ביטוי בכתבי הממשיכים עד לימינו אלה. וכאמור, מעולם לא נערך עיון מחקר מעמיק בספרי מאמריו של רש"ז, שחלקם הגדול יצאו לאור לאחר שנכתבו העבודות המחקריות עליו בשנות השבעים של המאה שעברה. תכנים של מאמרים רבים מקבילים לחומר הנמצא בתורה אור ובלקוטי תורה. מאמרי השנים האחרונות של רש"ז הם בחלקם חזרה מילה במילה על שני ספרי הדרוש הגדולים. לעומת זאת המאמרים שנתחברו עד לאמצע העשור הראשון של המאה ה-19 מציגים היבטים שונים של הגות רש"ז, שבמקרים רבים מאפשרים הם תוכנות חדשות של הגות זו. לעתים המאמרים מחדדים את התפיסות המופשטות על אף שניסוחם קרוב לדרשות שבתורה אור ובלקוטי תורה. באמצעות מאמרים אלה ניתן להצביע סופית על הקטעים האוטנטיים בחיבורים כמו בונה ירושלים ומאה שערים, שכן המהדירים מביאים חומר מכתב ידו של רש"ז ומשומעי דברו, ומציעים חילופי נוסחאות לחיבורים הנזכרים. הפרק הראשון מסתמך אפוא בהרחבה גם על מאמרי רש"ז. מאחר שנראה לי שגרעיני הגותו של רש"ז התרקמו כבר בבית מדרשו של המגיד, התייחסתי פעמים רבות לשורשיהם של מונחים ושל דיונים בשמועותיו של המגיד.¹⁹

19 במקביל התייחסתי פעמים רבות לזיקת שמועותיו של ר' מנחם מנדל מוויטבסק לתורת חב"ד. לא באתי לקבוע מסמרות בשאלה ההיסטורית של היחס בין ר' מנחם מנדל לרש"ז, שההיסטוריה החב"דית

בדעות האדמו"רים האחרים (החל מר' דובער 'האדמו"ר האמצעי') בסוגיית הבריאה ארון בפרק השני. נדרשתי לסוגיה זו מאחר שנראה לי שתפיסה כוללת של מחשבת חב"ד ללא שאלת ההתהוות תהיה חסרת בסיס ותלושה. מחשבת חב"ד יצרה מוסכמה, שלפיה אין כמעט תחום דתי שהבנתו איננה מושתתת על הבנת הבריאה הראשונה. כאמור, הפרק מציג היבטים שונים שהופיעו בכתבי האדמו"רים, היבטים המציגים תובנות פרשניות חדשות לתורת האדמו"ר הזקן ולתפיסת ראשית ההתהוות בכללה. אינני מתיימר למצות את משנת הבריאה של האדמו"רים, הפזורה בתוך עשרות רבות של כרכים. ההיבטים שהצגתי מתוך משנותיהם הם קטעים קצרים בלבד מתוך החומר הרב שהותירו האדמו"רים. אולם ביקשתי בפרק השני לפתוח צוהר לאיזון שבין רציפות לחדשנות במסורת חב"ד.

הפרק השלישי עוסק בתמורות שחלו בתפיסת האמונה במשנת אדמו"רי חב"ד. בפרק זה מופיע דיון בממדים ההכרתי, האינטלקטואלי והתאוסופי של האמונה להבדיל מהממד החווייתי שלה. ניתוח הידרשותם של האדמו"רים לסוגיית האמונה מלמד, כי הם לא הפרידו בין גרדי האמונה לבין תכניה העיוניים והקבליים. תכנים אלה נעוצים בראש ובראשונה בתפיסת הבריאה וההתהוות, שהתלכנה בפרקים הראשון והשני.

הפרקים הרביעי והחמישי מתמקדים בעיקר בחקר הגותו של ר' מנחם מנדל שניאורסון, האדמו"ר האחרון לבית חב"ד. הגות זו נבחנת על פי שני נושאים: גאולה (פרק רביעי) ותשובה (פרק חמישי). שני הפרקים מציגים בקצרה את ההתפתחות של סוגיות אלה בכתבי האדמו"רים החב"דיים, ומבליטים בהרחבה את תרומותיו של ר' מנחם מנדל: בפרק הרביעי מוצגת תודעתו המשיחית המיוחדת, שיש בה מתח חריף בין הפנים לבין החוץ, לאמור בין ההגות המופשטת לבין הפעילות המעשית הפוליטית. מבחינת הפנים המשיך הרבי את הגישה החסידית והחב"דית המסורתיות של נטרול המתח המשיחי, ומבחינת החוץ היה פועלו המשיחי תוסס וטעון. בפרק החמישי מוצג ניתוח של פרשנותו לאיגרת התשובה של רש"י תוך עמידה על מקורותיו התרבותיים הכלליים והיהודיים של הרבי. הייחודיות של דיון זה ניכרת בעיסוקו בכעיית הזולת.

הפרק השישי עוסק בהשפעתה של חב"ד על ההגות הציונית הדתית במאה העשרים, ובמיוחד על חוג הראי"ה מזה ועל הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק מזה. בפרק זה נבחנת בהרחבה השפעת הניתוח החב"די של הצמצום, שנתלבן בפרקים הקודמים, על הגותו של הרב סולובייצ'יק.

הפרק השביעי והאחרון דן בקצרה בחסידות חב"ד שלאחר הסתלקותו של ר' מנחם מנדל שניאורסון. אף שחיבור זה באופיו דן בתולדות הרעיונות ובחקר המיסטיקה החסידית אי

התאמצה לאשר ולטפח אותו. מבחינתי אני מצביע על מקבילות מפני שענייני בחיבור זה הוא בראש ובראשונה במסורת חב"ד ובהתפתחותה הרעיונית והתאולוגית.

אפשר להימנע מלהתייחס ולו בקצרה למאורעות הסוערים המתחוללים בתנועה לאחר תקופת פעולתו של ר' מנחם מנדל. פרק זה מתנסח כתגובה לספרו הפולמוסי של דוד ברגר. אחת מטענותיו היא, שהיחסים המורכבים שבין חב"ד לציונות הדתית מהותיים להכרת השפעתה של חב"ד בהווה, ובמיוחד על המציאות הארצישראלית. במידה רבה הפרק השישי, הדין בזיקה שבין הגות חב"ד להגות הציונית הדתית, הוא מבוא והכנה לדיון באופקיה של חסידות חב"ד לאחר פטירתו של הרבי.

[ד]

ספר זה בא להציג את מחשבת חב"ד כחוג רעיוני. לשם כך חשובה ביותר הפלטפורמה העיונית שהציב מייסד התנועה. לפיכך מציע הספר ניתוח של סוגיות אחדות בכתבי האדמו"ר הזקן במלואם, כולל ספרי המאמרים, שהם למעשה שיחות ודרושים שניתנו לפני קבוצות שומעים. והנה, ניתוח כזה מגלה רבדים שלא באו לידי ביטוי בחיבורים המונוגרפיים כמו התניא, איגרת התשובה ואיגרת הקודש. הרבדים הללו נחשפים מתוך דרשנותו של רש"ז.

נציג שתי דוגמאות לתפיסות המופיעות במאמרי האדמו"ר הזקן ונעדרות מחיבוריו המונוגרפיים:

(א) התפיסה הממשית של הצמצום הראשוני. בעוד שבחיבורים המונוגרפיים מוצג הצמצום של אור אין סוף כמטאפורי, בחיבורים הדרשניים מתברר כי הצמצום המטאפורי מתייחס אך ורק לצמצומים האינסופיים שהתרחשו לאחר הצמצום הראשוני. ההבחנה בין הצמצומים השונים היא עיקרון מכונן, ולהערכת אף המהותי ביותר בתורת האלוהות והבריאה של חב"ד.

(ב) דיספוזיציה ברבדים העליונים. בעוד שבחיבורים המונוגרפיים מוצג אור אין סוף כהומוגני, בחיבורים הדרשניים מתברר כי יש הכנות שונות גם בעצמותו של אור אין סוף (למשל 'ספירות גנוזות'). ממצא זה הופך את המציאות כולה, אלוהית כקוסמית, למסועפת ומרובדת הרבה מעבר למבט הראשוני.

אנו עומדים אפוא בפני תופעה ספרותית מעניינת: בתקופת ימי הביניים הציגה הספרות המונוגרפית את תפיסותיו העמוקות של המחבר, תפיסות שהוא חשש מלדון בהן בפני הציבור. לעומת זאת הספרות הדרשנית הציגה אמתות מוסכמות, ונמנעה מתפיסות קיצוניות. התאמתה לציבור השומעים מנעה מהמחבר לנסח את מלוא תעוזתו. על כן מתחים רבים מתגלים בין ספרי מונוגרפיה ודרוש של אותו מחבר. בכתבי האדמו"ר הזקן נוצר מצב הפוך: התפיסות המתונות התנסחו בחיבורים המונוגרפיים, בעוד שספרות הדרושים והמאמרים מכילה את ההיגדים הנועזים והקיצוניים. חקר הספרות הדרשנית של רש"ז מאיר אפוא באור שונה את מחשבת חב"ד בבחינת חוג רעיוני מובחן. מעתה

ואילך יתמודדו האדמו"רים השונים של חסידות חב"ד עם גישותיו של המייסד, יתאמצו למתן אותן או יעניקו להן מבע מחודש, תוסס וחיוני.

[ה]

דומה כי חוקרי קבלה וחסידות רבים אימצו בסמוי ובגלוי את קביעתו של איש האשכולות הרב עדין שטיינזלץ (אבן ישראל): 'חסידות חב"ד כולה, על כל גלוייה השונים, גנוזה היא ומקופלת בתוך המעין – אישיותו ויצירתו של אדמו"ר הזקן בעל התניא'.²⁰ גישה זו היא בעלת יסודות שמרניים, והיא הולמת את המקובל במסורת החב"דית כי התורה תורה אחת היא, ואין חדשנות אמיתית במרוצת הדורות. כאן נמצא החיץ שבין הלמדן החב"די לאיש האקדמיה. בהתחקוטי אחר המסורת החיה של חב"ד התקשיתי להסביר למלומדים החב"דיים את האינטרס שלי לגלות את הזוויות המיוחדות ואת התרומות הסגוליות של כל אדמו"ר ואדמו"ר. מבחינת החסיד המאמין אין הבחנה בין אדמו"ר לאדמו"ר מבחינה זו שכולם חושפים אמת נצחית אחת.²¹ לעומת זאת, רחל אליאור טענה, כי 'המחשבה החב"דית', שראשיתה בשלהי המאה השמונה-עשרה, המשכה המגוון במאה התשע-עשרה ופריחתה בשלהי המאה העשרים, אינה עשויה מקשה אחת. בספריה הרבים נפרשת קשת רחבה של גילויי יצירה דתית ונשקף מגוון של תמורות רעיוניות, אולם רציפות קיומה של חב"ד, חרף השינויים המפליגים בנסיבות ההיסטוריות והחברתיות במשך מאתיים שנות פעילות, יצרה לעתים ציפייה מוטעית בדבר אפשרות חשיפת הרצף הרוחני הגלום לכאורה במציאות ההיסטורית המתמשכת.²²

השקפתי שונה במידה רבה מאשר השקפתם של הרב שטיינזלץ מזה ורחל אליאור מזה. אין ספק שאדמו"רי חב"ד הושפעו באופן מהותי ומכריע מהתכנים שבכתבי ר' שניאור זלמן מליאדי ומאישיותו. באותה מידה ברור שרש"ז התווה את תבנית ההגות החב"דית ואת מסגרותיה ומיקודה. גם מבחינה סגנונית עוקבים האדמו"רים אחר החלוקה לדרושים, מאמרים ומונוגרפיות ואחר הטרמינולוגיה ודרכי הדיון שהאדמו"ר הזקן קבע ועיצב. אפילו סדרת המשלים הממחישים את סודות האלוהות (משל השמש

20 'מאמרי אדמו"ר הזקן', בתוך ספר הקן: קובץ מאמרים על אדמו"ר הזקן רבי שניאור זלמן מלאדי, ירושלים 1969, עמ' 84 (נדפס מחדש בתוך מעיינותיך: למחשבת חב"ד 8 [טבת תשס"ו], עמ' 20).

21 אני טענתי, כי גם אם מניחים שהגותם של אדמו"רי חב"ד היא מקשה אחת, וכי אמת איננה ניתנת לשיעורין, יש לשאול שאלה זו: הרי יש סוגיות שאינן מפותחות בכתבי האדמו"ר הזקן (עיגולים ויושר, לרוגמה) וההרחבה בהן באה בדברי האדמו"ר האמצעי, למשל. מדוע אפוא הצניע רש"ז עניין זה והאדמו"ר האמצעי החליט לחשפו ולהרחיב בו? האם זוהי השלמה בעלמא, בבחינת מצא בקעה להתגדר בה, או שמא חש שהגיע הזמן לגלות את הסוד? המסורת החב"דית החיה עדיין לא בשלה לדיון בשאלות מסוג זה.

22 אליאור, תורת אחרות ההפכים (לעיל הערה 8), עמ' 12.

וזיווה, השערות הנובעות בעקיפין מהמוח, המורה המתאים את שכלו לתלמיד, וכיוצא בהם) נקבעו בידי רש"ז, שבעצמו ספג את חלקם בבית מדרשו של המגיד ממזריץ'. על כן אני טוען שקיים רצף במחשבת חב"ד כפי שאראה בפרקי הספר, וסמכותו של רש"ז מבססת רציפות זו. יתר על כן, אני סבור שהרצף מאפשר את קריאת הגותו של רש"ז על פי המסורת החב"דית שנמסרה מאדמו"ר לאדמו"ר ומלומד ללומד. אולם ההשפעה המהותית של רש"ז איננה מטשטשת את התוכנות שהציבו ששת האדמו"רים ואת הפיתוחים שפיתחו במשנת המייסד. חיבור זה מוקדש אפוא לרבגוניות הרעיונית של אדמו"רי חב"ד ולנתיבי הפרשנות שאימצו כדי להבהיר את יסודות החסידות.

בוכר טען, שתפיסת החסידות על פי קריטריונים פילוסופיים וקבליים מוצקים כמו אימננציה וטרנסצנדנציה אלוהיות נידונה לכישלון, מאחר שבשורתה של החסידות הייתה דווקא ההתנערות ממסגרות קשוחות. בשנים האחרונות נחקרה מחשבת החסידות במתודות של חקר התרבות בידי משה אידל,²³ רון מרגולין²⁴ ואחרים. מגמה ברוכה זו תמכה בדרכו של בוכר מתוך ביקורתיות מסוימת. חוקרי המגמה לא ויתרו על חקר מדוקדק והיסטורי של מונחי התפיסות החסידיות בצד איזונו או העמדתו של מחקר זה כאור נכון באמצעות גישות אנתרופולוגיות, חברתיות ותרבותיות. ועם זאת האינטרס הראשוני של חסידות חב"ד היה בירור מדוקדק של תורת האלוהות ושל ראשית ההתהוות. מבחינת אדמו"רי חב"ד האימננציה והטרנסצנדנציה האלוהיות לא היו רק מקדמים של דרך חיים מיסטית, אלא אף מושא של חקירה מופשטת לשמה. הסקרנות האינטלקטואלית לא התמססה בחסידות זו, גם לא לאור האתוס החסידי שאימצו.

יתר על כן: האינטרס האינטלקטואלי עיצב בדרך מיוחדת את האתוס החסידי החב"די, ובר בכד התנסחה התורה המיסטית מתוך עבודת האלוהים. המייחד את תורת האלוהות של חב"ד הוא, בין השאר, העיסוק האובססיבי כמעט בדרגות העליונות של ההווה, קרי אין סוף ואור אין סוף. עיסוק זה הוכשר באמצעות תפיסות ה'דילוג' וה'היפוך',²⁵ המאפשרות מעבר חד מעל הפער התהומי שנמצא בין האדם לבין פסגת הפסגות של האלוהות. אדמו"רי חב"ד לא היססו להעניק הסברים מלאים ומקיפים למבנה הפסיכולוגי של האדם ולפעילות האנושית הדתית (לימוד תורה וקיום מצוות) שבהם ממלא אור האין סוף תפקיד מהותי מתוך דילוג על ה'השתלשלות', קרי סדר הספירות והעולמות הנמצלים. הדיאלקטיקה הפרדוקסלית נובעת במישורין מתוך האינטרס לעסוק בממדים העליונים של האלוהות. בממדים כאלה הידע הסדיר והשיטתי איננו מספק דיו. הוא אף איננו הולם את האתוס המלווה אותו, כלומר השגת הדרגות העליונות של האלוהות מתוך

23 מ' אידל, החסידות (לעיל הערה 3).

24 ר' מרגולין, מקדש אדם: ההפנמה הדתית ועיצוב חיי הדת הפנימיים בראשית החסידות, ירושלים תשס"ה.

25 ראה להלן פרקים ראשון ושני.

קיום תורה ומצוות. השאיפה החב"דית היסודית והאתוס של הריטואל הם למשוך את אור אין סוף, דהיינו להוריד את השפע האלוהי הקדמוני והבראשיתי לאדם הסופי והמוגבל. החוויה החב"דית כרוכה בפריצת הגבולות שכפה האתוס הקבלי שקדם לה. האתוס שקדם לחב"ד עסק במשיכת שפע מספירות, ואילו האתוס החב"די עוסק במשיכת (אור) אין סוף עצמו. הדיאלקטיקה נגזרת אפוא בהכרח מתוך האינטרס החב"די. לאור תפיסה כזו העיסוק הספקולטיבי ביותר בעצמות האלוהית מקבל לגיטימציה ואף הופך מרכיב הכרחי במשנה ההגותית. הטענות שפרקי הספר מציגים בסוגיית הרציפות והאחידות של הגות חב"ד הן אפוא אלה:

(א) הבסיס הרעיוני לאחדות המחשבה החב"דית מושתת בראש ובראשונה על שני יסודות ייחודיים:

1. בריאה. מחשבת חב"ד מתאפיינת בהתמקדות אינטנסיבית בחקר המצב הפרדה-אקזיסטנטי (אור אין סוף והממד הטרינסצנדנטי של האלוהות).²⁶

2. מגיה ותאורגיה. התמקדות זו נובעת במישרין מהאתוס החב"די המיוחד, המיוסד על הקביעה שהתורה ומצוותיה נגזרות מאור אין סוף ומיועדות למשיכת שפע הישר מדרגה קדמונית זו ללא תיווך עולם הספירות.

(ב) מחשבת חב"ד מיוסדת על הגותו של רש"ז, אך מתוך פיתוח והרחבה של רעיונות המובעים במשנתו באופן גרעיני או לקוני.

אין משמעות הטענה הראשונה שאין סוגיות נוספות ההופכות את ההגות החב"דית לבעלת תשתית אחדותית. העיון בתפיסת הגאולה כגילוי הסודות יוכיח שסוגיות כאלה קיימות.²⁷ אף הסגנון החותר לשיטתיות וסדר בתכנים המיסטיים תומך באחידות ובלכידות. אולם טענה זו כשלעצמה (עבודת אלוהים המיוסדת על תפיסת ראשית ההתהוות) מספקת 'ציר מרכזי' תאולוגי ופרקטי להגות החב"דית לדורותיה.²⁸

על פי רוב, אדמו"רי חב"ד אינם נכנסים למצרים של חסד ודין; הם נמנעים במתכוון מעיסוק בפרטי פרטים של פרצופים ותיקונים; הם אינם עוקבים בדריכות אחר האפקטים התאורגיים של עבודת האלוהים במערכת הספירות. תחת זאת מעדיפים הם להעפיל ישירות לראשית ההתהוות, ושקועים בכפייתיות ברישומי עבודת האלוהים על אור אין סוף ועל הוויות הכתר והיבטיו השונים ובחינת הסובב. ולא שהם נמנעים מדיונים על הוויית הספירות ועל השתקפותן במידות הנפש; נהפוך הוא, הרי בשורתה של חסידות חב"ד נעוצה בתהליכים הנפשיים הנעוצים בתהליכים הקוסמיים. אולם מרכז הכובד של

26 בסוגיות אלה עוסקים בעיקר שני הפרקים הראשונים.

27 ראה להלן עמ' 273-277.

28 חוקרים שונים דנו בקיום 'ציר מרכזי' להגות חב"ד, כפי שנוכחנו לדעת לעיל. ראה למשל N. Loewenthal, "The Lower Unity": Joining Mystic Quest and Reality in the First Century of Habad', *BDD: Journal of Torah and Scholarship* 16 (2005), pp. 57-73. תפיסת הגות

תשומת לבם בתחום האונטולוגי והתאוסופי נמצא הרחק למעלה, בשורשה של הנפש באין סוף וברישומי ראשית ההתהוות עליה. דיונים רבים על עולם הספירות ועל ספירות מסוימות נסכים דווקא על שורשן באור אין סוף ועל טיב מובחנותן מהבריאה הראשונה. פרשנותי לגישת מייסד התנועה רש"ז מסתמכת ביסודה על מחקריהם של קודמיי (חלמיש ויעקבסון). במיוחד אימצתי את הרעיון הדיאלקטי שהדגישה אליאור ביחס למחשבה החסידית ככלל ולמשנת חב"ד בפרט.²⁹ ועם זאת זווית הראייה של הגות רש"ז מקבלת גוון חדש לאור פרשנותם של ר' דובער 'האדמו"ר האמצעי', ר' מנחם מנדל בעל ה'צמח צדק' והאדמו"רים האחרים. דוגמה פרשנית אחת היא, שה'צמח צדק' לא קיבל את רעיון האקוסמיזם כפרשנות מוחלטת לגישת סבו. ה'צמח צדק' עמד בפני הטקסטים של סבו אך גם ינק מהמסורת הפרשנית של קודמו, ר' דובער. תוצאות העמידה לנוכח הכתבים והמסורת החיה הן בעלות ערך מהותי. פרשנות כזו אפשרית אם אכן נבחין במדויק בטיב הדיאלקטיקה החב"דית, שאני מכנה אותה דיאלקטיקה פרדוקסלית.³⁰ בספר זה אדון בסוגיות נוספות שבהן ניכרת התגבשותם של רעיונות בהגות חב"ד, כפי שציינתי לעיל.

[ו]

חוקרי מחשבת חב"ד הדגישו, ובדין, את החתירה לשיטתיות ולסדר בהגות זו. הדגשה זו יפה שבעתיים לנוכח הספרות החסידית האחרת, שרובה איננו שיטתי וערוך כאמרות, כדרשות, כסיפורים וכהנהגות. עם זאת לכידות ובהירות אינן תמיד מאפיין של המחשבה החב"דית. סתירות פנימיות, אי בהירויות ורעיונות בלתי גמורים אינם תופעה נדירה בכתיבה החב"דית. תופעה זו ניתנת להבנה לאור הכתיבה המסיבית של אדמו"רי חב"ד, המקשה לעתים על עקיבות מוחלטת. אולם כבר טענתי קודם, שהמחשבה השיטתית מתגבשת מתוך החוויה של עבודת האלוהים. ומאחר שהמחשבה מתאמצת להעניק יסוד עיוני מוצק לאתוס הנתמך על חוויה דתית מיסטית ונזילה הרי שההצלחה איננה תמיד מובטחת. יתר על כן: הניסוח הפוזיטיבי והשיטתי לכאורה מכסה במידה רבה על נטייה הפוכה, לאמור הימנעות מכוונת מקביעות חד-משמעיות. התחושה של המרחבים האינסופיים של האלוהות גורמת אי-עקיבות ומתן משמעויות שונות לאותם המושגים. לחוויה החב"דית ממד אינטלקטואלי, אך הוא ממד אחד בלבד, והוא איננו ניתן להפרדה מהממדים האחרים (חוויה, מגיה ותאורגיה).

של שבעת האדמו"רים כהגות רציפה מסתמכת גם על דרכי העברת הידע (הנחות, שיחות, מאמרים וכדומה). בכך עוסק תלמידי אריאל רוט.

²⁹ אליאור, תורת אחדות הפכים (לעיל הערה 8).

³⁰ ראה להלן פרק ראשון.

לפיכך אצביע מדי פעם על דו־משמעויות ועל ערפל בכתבי חב"ד. יותר מכך: בכוונתי להציג רעיונות שהאדמו"רים התאמצו להביעם אך לא העניקו להם מבע בהיר בסופו של דבר. דוגמה לכך היא תפיסת הצמצום. אנו ניווכח לדעת, שדחיית המובן הממשי של הצמצום שדשו בה רבים מתייחסת לממדים מסוימים של האלוהות; אולם אשר לממדים אחרים צידדה המחשבה החב"דית בצמצום ממשי.³¹ החוויה של הקרבה לאין סוף, המשתקפת היטב בתפיסת עבודת האלוהים החב"דית, מעצבת את היחס הדיאלקטי גם לצמצום בבחינת 'הסתלקות', 'היעלמות' או 'מיעוט'. לפיכך יש להיזהר שלא להשתקע בהגות חב"ד מבלי להביא בחשבון את התודעה הדתית המיוחדת שפיתחה חסידות זו. לפי קביעות אלה ניתוח מחשבת חב"ד מחייב גישה פרשנית מיוחדת. כאמור, עיון בכרכים הרבים שהניבה הספרות התאולוגית של חסידות חב"ד מגלה, שאין לך מונח יסודי שלא נתפס במשמעויות שונות ואף מנוגדות. הערפל המושגי המכוון המאפיין מושגים כמו הסתלקות והתפשטות, מיעוט, מקום פנוי וחלל מחייב קריאת טקסט אקטיבית. בהיעדר מילון דו־משמעי של משמעויות חייב הפרשן להיות קשוב למגמות העולות מתוך הטקסט המתפרש. יתר על כן: פרשנות כזו איננה יכולה להיות מוחלטת מבחינת המשמעויות שהיא תולה בטקסט. קביעה זו מחריפה לאור המגמות האוטוריות שאחדים מקברניטי התנועה מכריזים עליהן בגלוי ומחברים את חיבוריהם לאורן. לפיכך אצהיר שאין מטרתו של החיבור לשלול פרשנויות אחרות, אלא להצביע על מגמות העולות מתוך קריאת ההגות החב"דית לדורותיה.

[ז]

אדגיש פעם נוספת: ספר זה מכיל עיונים בסוגיות מרכזיות בהגות אדמו"רי חב"ד. הספרות החב"דית הענפה המונה מאות חיבורים, קונטרסים ומאמרים, איננה מאפשרת בשלב זה מיצוי וסיכום עד שלא תיכתבנה שורה של עבודות המיועדות לניתוח הגות האדמו"רים כל אחד בפני עצמו. העיונים שבספר עוקבים אחר גלגוליהם של מוטיבים והיבטים אחדים, ונועדו להציג כיוון וסדר יום מחקרי. התכנית לכתובת ספר זה החלה להתרקם בעקבות כנס על דמותו ופועלו של ר' מנחם מנדל שניאורסון, האדמו"ר האחרון לבית חב"ד, שנערך באוניברסיטת ניו יורק בשלהי 2005 תחת ניצוחם של פרופ' אליוט וולפסון ולורנס שיפמן. דבריי שם נסבו על תפיסתו המשיחית של הרבי, ועל יסוד דברים אלה נכתב הפרק הרביעי של חיבור זה. מאז התפרסמו עבודות נוספות בסוגיה. תודתי העמוקה נתונה לרב שניאור זלמן גופין, מראשי המדברים בתורת חב"ד, שבאצילותו הואיל לקרוא את שני הפרקים הראשונים של החיבור ולהבהיר את הפרשנות החב"דית כפי שהיא נלמדת בכתבי המדרש של התנועה.

עמיתיי חוקרי הקבלה עמדו לימיני. אני מודה לפרופסורים משה אידל ומשה חלמיש על סיועם התכוף והסבלני. האחרון החביב זיכני בעותק של עבודת הדוקטור שלו על הגותו של ר' שניאור זלמן מליאדי, עבודה חשובה המוטלת לה כאבן שיש לה הופכין רבים זה שלושים וחמש שנה אך בלא לראות את אור הדפוס, ועל דא כבר אמר הדיין מקורדובה, 'מן הזהירות שלא תרבה להיזהר'. פרופ' זאב גריס הואיל לקרוא את החיבור מתחילתו ועד סופו, ועינו הטובה והביקורתית שזפה את שורותיו. גם פרופ' בנימין בר־תקוה קרא חיבור זה במלואו. עם הפרופסורים רחל אליאור ותמר רוס, עם ד"ר אברהם אלקיים ואוריאל ברק ועם הרב ד"ר יצחק קראוס שוחחתי על כמה מענייני הספר. כל אלה חלקו מאוצר הידע שלהם ברוחב לב ובנדיבות. נעזרתי ביותר גם בתובנותיו של יוסף אביב". ספרני 'היכל מנחם' שבבני ברק נענו לבקשותיי במאור פנים ובנדיבות. יבואו כולם על האורה והברכה.